

XII. Yüzyıl'da Endülüs ve Mağrib'te İlmî ve Kültürel Durum

Scientific and Cultural Situation in Andalusia and Maghreb in the XII Century

Ömer Faruk KARAKUŞ¹
Fatih Kılıç²

¹Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye
²Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Kars, Türkiye

ÖZ

Doğu'nun sahip olduğu ilmî ve kültürel birikim 8. yy'dan itibaren önce Kuzey Afrika'ya, daha sonra İber yarımadasının fethiyle de Endülüs'e taşındı. 10. yy'da Endülüs Müslümanları ilim, kültür ve medeniyette zirvedeydiler. Hem Afrika'da hem de Endülüs'te toprağı bulunan Murâbitların ve Muvahhidlerin tarih sahnesine çıkmalarıyla Doğu ve Batı arasındaki kültür alışverişi hızlandı. Siyasi istikrarın oluşması ve yöneticilerin ilim ve ilim adamlarını teşvik etmeleri ilmî faaliyetlerin bu bölgede ivme kazanmasını sağladı. Endülüs ve Mağrib'te tarihî arka plana sahip şehirlerde çeşitli alanlarda kurulan ilim meclisleri ve düzenlenen münazaralar kültür hayatına renk katmıştır. Buradaki alimlerin Batı dillerine tercüme edilen kitapları Avrupa'da ilgi görmüş, başta felsefe olmak üzere tıp, eczacılık ve matematik alanında yapılan çalışmalar Batı bilim dünyasını etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, mağrib, kültür, eğitim

ABSTRACT

The scientific and cultural saving of the East was first carried to North Africa at the beginning of the eighth century and then to Andalusia with the conquest of the Iberian peninsula. In the tenth century, Andalusian Muslims were at the top of science, culture, and civilization. The cultural exchange between the East and the West accelerated with the appearance of the Almoravids and Almohades on the stage of history, both in Africa and Andalusia. The emergence of political stability and the rulers' encouragement of science and scientists enabled scientific activities to gain momentum in this region. Scientific councils and debates organized in various fields in cities with a historical background in Andalusia and Maghreb have enlivened cultural life. Books translated into Western languages have attracted attention in Europe, and studies in the fields of philosophy, medicine, pharmacy, and mathematics have influenced the Western science world.

Keywords: Andalusia, culture, education, Maghreb

Giriş

İber yarımadasını fetheden Araplar bölgeyi Endülüs diye isimlendirmişlerdir. Müslümanların buradan çekilmelerinin ardından ise İspanyollar tarafından "Andulucia" denmiştir (Ali, 1987, s. 37). Endülüs kelimesinin orijini hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Kimi tarihçiler Hz. Nuh'un torunlarının soyundan gelen "el-Endeliş" isimli bir kabilenin adıyla özdeşleştir kimileri ise Germen kavimlerinden biri olan Vizigotların yaşadıkları bölgeye atfen kader ve şans ülkesi anlamında kullandıkları "Landahlouts" kelimesinin Araplar tarafından Endülüs şeklinde söylenmesidir demiştir. Daha çok kabul gören görüş ise Vandallara nispetle "Vandalucia" kelimesinden gelmiş olabileceğidir (Özdemir, 2017, s. 63-64). İber yarımadası, Avrupa'nın güneybatısında Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği stratejik bir noktadadır. "Doğudan Akdeniz, batıdan Atlas okyanusu ile çevrili olan yarımada, Afrika'nın kuzeydoğusundan batıya doğru uzanan yaklaşık 13-37 mil genişliğinde ve üzerinde Uzak Mağrib'e bağlı pek çok kentin bulunduğu Cebel-i Târik boğazı ile Akdeniz havzasının bir kısmıyla da ortak sınıra sahiptir" (el-Hamevî, 1993, s. 195). el-Makkarî'nin Nefhu't-Tîb adlı eserinde Endülüs ile ilgili olarak şöyle diyor:

Doğal güzellikleriyle şöhret bulan bu eşsiz beldenin uzunluğu yaklaşık otuz, genişliği ise dokuz günlük mesafeyi kapsamaktadır. Birçok yer altı ve yer üstü zenginliklere sahip olan Endülüs'ün Kurtuba (Cordoba), İşbiliyye (Sevilla), Gırnâta (Granada), Malaka (Malaga), Tuleytula (Toledo), Belensiye (Valencia) ve Almeriye (Marida) gibi önemli şehirleri başta

Geliş Tarihi/Received: 28.10.2021
Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022
Yayın Tarihi/Publication Date: 27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ömer FARUK KARAKUŞ
E-mail: ofaruk.karakus@atauni.edu.tr

Cite this article as: Karakuş, Ö.F., & Kılıç, F. (2022). Scientific and cultural situation in Andalusia and Maghreb in the XII century. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 391-397.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

olmak üzere, seksene yakın büyük ve üç yüze yakın da küçük şehri ve kasabası vardır. Hiçbir ülkenin sahip olmadığı sayısız köy, kale ve sığınağa sahip olan Endülüs'ün sadece İsbiliyye nehri kıyıları üzerinde inşa edilmiş yaklaşık on iki bin köyü vardır. Endülüs denince akla sadece yemyeşil vadilerden, ovalardan, verimli arazilerden, nehir ve ırmaklardan ibaret bir ülke gelmemelidir. Zira her ülkede olduğu gibi burada da sarp kayalarla çevrili yüksek dağlara ve tepelere, hiçbir bitkinin yetişmediği verimsiz çorak arazilere, her an yağmur bekleyen kurak bölgelere rastlamak olasıdır (el-Makkarî, 1968, s. 226).

İberya'nın fethini halife Velîd b. Abdulmelik'e müjdelemek amacıyla bir mektup yazan Vali Musâ b. Nusayr'ın şu cümlesi, Endülüs'ün Arapların zihninde hangi konumda olduğunun anlaşılması açısından önemlidir: "Bu bir fetih değil, bu bir yeniden diriliş, bu(rası) bir cenet!" (Dayf, 1989, s. 19).

İslâmi fetihlerin başlamasıyla Kuzey Afrika toprakları için kullanılan Mağrib kelimesi, Mısır'dan Libya'nın batısına, oradan Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanan ve Güney Sahra'yı içine alan bölge için kullanılmıştır (el-Merrâkuşî, 2013, s. 5). Günümüzde bu bölgede Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya ülkeleri yer almaktadır. Bölge, Orta Çağ tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından Mağribu'l-Aksâ (uzak Mağrip), Mağribu'l-Evsat (orta Mağrip) ve Mağribu'l-Ednâ (yakın Mağrip) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Buradaki tabirler Doğulu bakış açısıyla ifade edilmiştir. Doğu ifadesi ise Nil nehrinin doğusunda kalan İslam dünyası topraklarını kapsamaktadır. Birçok liman şehrine sahip olan Mağrib'in bir ucundan diğer ucuna olan mesafesi yürüyerek iki aydır. Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemlerinin (1056–1269) Mağrib'te yer alan önemli şehirleri Merakeş, Fas, Tunus, Tilimsân, Kayrevân, Tanca ve Sicilmâse'dir (el-Hamevî, 1993, s. 27–314).

643 yılında Hz. Ömer Dönemi'nde İslam topraklarına dâhil edilen Mağrib'te çok sayıda İslam devleti kurulmuştur. 711'de Emeviler Dönemi'nde Endülüs'e geçerek yarımada'yı fetheden Müslümanlar, bölgeyi Emevilere bağlı bir valilik olarak yönetmişlerdir. Doğu'da Abbasiler Devleti'nin kurulmasıyla Endülüs'e geçen Emevî hanedanı mensupları tarafından kurulan Endülüs Emevî Devleti Dönemi'nde kültür ve medeniyet yönüyle hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Emevilerin Doğu'dan ayrı olarak hilafeti ilan ettikleri dönemde ise Endülüs her alanda altın çağını yaşamıştır. İleriki yıllarda siyasi, iktisadi ve sosyal buhranlarla uğraşmak zorunda kalan Endülüs Emevileri tarih sahnesinden çekilince Mulûku't-Tavâif denilen dönemde irili ufaklı onlarca beylik buldukları bölgeyi yönetmeye başlamıştır. Aynı yıllarda Mağrib'te kurulan Murâbitlar Devleti'nden Hristiyanlara karşı yardım isteyen Murâbitların Endülüs serüveni başlamıştır. 11. ve 13. yüzyıllarda hüküm süren Murâbitların (1056–1147) ve Muvahhidlerin (1130–1269) Mağrib'te kurulmalarının ardından otoritelerini güçlendirdikten sonra Endülüs'e geçmelerinin yanı sıra başka ortak yanları da vardır. İki devlet de başlangıçta dinî bir hareket olarak ortaya çıkmış ve ilahi referanslı bir idare biçimi benimsemişlerdir. Batı sınırlarında Hristiyan dünyasıyla savaşıarak İslam topraklarını savunmuşlardır.

Eğitim ve Öğretim

Gerek siyasi istikrarın oluşması ve idarecilerin ilim ve ilim adamlarını teşvik etmeleri gerekse çeşitli eğitim müesseselerinin bina edilmesi, ilim öğrenmek isteyenlere eğitim alma fırsatı sunmuştur. Örneğin Emir Abdulmu'min el-Muvahhidî (ö.1163), başarıyla mezun oldukları takdirde geleceğin idari kadrolarını oluşturacak çeşitli kabilelerden üç bin öğrenciyi bir araya getirmiş ve onlara özgü bir eğitim müfredatı hazırlanması talimatını vermiştir. Her Cuma namazının akabinde saraya davet edilen bu öğrencilere özel hocalar tarafından çeşitli eğitimler verilmiştir. İdari anlamda gerekli adap ve usullerin de öğretildiği öğrencilere Emir tarafından ihşanlarda bulunulmuştur. Emir'in bu hareketi hem öğrencilerin ilme olan rağbetlerini ziyadeleştirmiş hem de sarayı bir eğitim mekânı hâline getirmiştir (Lâme, 2014, s. 149).

Eğitim faaliyetleri üç aşamadan oluşuyordu. En az yedi yıl süren ilköğretimde (el-Merhaletu'l-İbtidâiyye) dersler mekteplerde, mescitlerde ve müeddib veya muallim denilen hocaların evlerinde gerçekleşmekteydi. Bu hocalar sadece öğrencilere ilim öğretmekle kalmazlar aynı zamanda onları eğiterek hayata hazırlarlardı. Okuma yazma ile başlayan eğitim, Kur'ân-ı Kerîm okuma, gramer öğretimi ve Cahiliye Dönemi'ne ait şiirlerin ezberlenmesi şeklinde devam ediyordu. Endülüs'te küçük yaşlardan itibaren dil eğitimi alan öğrenciler, İslam dünyasındaki diğer toplumlara nazaran dili daha iyi kullanmışlardır (Rîbîra, 1984, s. 34–35). Birinci merhaleyi tamamlayan öğrenciler, ikinci aşama (el-Merhaletu'l-Mutevassita) olarak mescit ve camilerde oluşturulan ilim halkalarına devam ediyorlardı. Bu halkalar kimi zaman bir ağacın altında kimi zaman da bir dükkân köşesinde ya da bir imalathane gibi çeşitli mekânlarda olabiliyordu (Rîbîra, 1984, s. 34–35). Burada kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin yanında dil, edebiyat, coğrafya, tarih, felsefe, tıp ve eczacılık gibi dersler öğretiliyordu. Öğrencilerin yaşadıkları şehre göre istedikleri ilim halkasına katılma imkânları mevcuttu (Özdemir, 2017, s. 152).

el-Merhaletu'l-Ulyâ denilen sonraki aşama ise temel eğitimlerini almış öğrencilerin büyük alimlere giderek onların talebesi olmaları, onlardan ilmi incelikleri özellikle münazara ilmini öğrenmeleri ve rahâletu'l-İlm denilen ilmi seyahatlere katılmaları isteniyordu. Öğrencinin ilmi yolculuklara katılma vaktinin gelip gelmediğine karar veren kişi ise hocasıydı. Bu seyahatler ülkenin hem içine hem de dışına gerçekleşebiliyordu (Rîbîra, 1984, s. 109).

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı yerlerde ders esnasında hoca kürsü ve benzeri yüksek bir yerde bulunmaz öğrencilerle beraber yere otururdu. Ders halkasında öğrencilerin tümünü görecektir şekilde durur ve sırtını onlara dönmezdi. Öğrenciler yanlarında getirdikleri kitapları okurlar, ders ile alakalı alacakları notları dizlerinin üzerine yerleştirdikleri defterlere kalem ve divit yardımıyla yazarlardı. Ders veren hocanın şöhretine göre yaşı küçük olanlar kadar yaşı ilerlemiş kişiler de ders halkalarına katılırdı. Öğrencinin ders halkasında devamlı oturduğu belirli bir yeri yoktu. Hocanın ilminden yararlanmak niyetiyle ona en yakın yerde oturmak için birbirleriyle yarışarlardı. Ders anlatmaya başladığı zaman öğrenciler hocalarını dinler, kitaptan bir yer okunacağı zaman ise öğrenciler okurdu. Avrupa'da yükseköğretimde Latin dili kullanılırken Endülüs'te fasih Arapça kullanılmaya özen gösteriliyordu. Hocalar zor konuların iyice anlaşılması için yerine göre avam dilinde şerhler yapardı. Öğrencinin yetiştiğine kanaat getiren hoca ona bir icazetname veriyordu. Bu belgede hocanın ismi ve öğrenci hakkındaki iltifat ve takdirleri yer alıyordu (Rîbîra, 1984, s. 110–118).

İlmî yolculuklar

İlmin ihyasını sağlayan amillerden biri de ilim öğrenmek için gerçekleştirilen yolculuklardır. Endülüs ve Doğu arasında bir geçiş güzergâhı olan Mağrib'te siyasi istikrarın oluşması eğitim ve öğretime katkı sağladığı gibi, ülkelerin kendi sınırları içinde ya da ülke dışına yapılan ilmî yolculukların da sıhhatli bir şekilde gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu yolculuklar Endülüs'ten Doğu'ya ya da Doğu'dan Endülüs'e olabildiği gibi Mağrib'ten her iki tarafa da yapılabilirdi. Bu durum tamamen öğrencilerin rağbet ettikleri bilim dalları ve âlimlerin bulunduğu şehirle alakalıydı. Örneğin ilim öğrenmek için Endülüs'ten Merakeş'e gelen İbn Dihye (ö.1235), burada uzun yıllar ikamet ettikten sonra eğitim amacıyla Mağrib'in çeşitli bölgelerine yolculuklar yapmıştır. İbn Dahye'nin eğitim aldığı hocaları o kadar çoktu ki isimlerini kaydettiği notların sayfalar dolusu olduğu söylenmektedir (Lâme, 2014, s. 149).

Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'nde Endülüs ve Mağrib şehirleri arasında yapılan ilim yolculukları yalnızca medrese ve benzeri kurumlarda tahsil görmek için değil aynı zamanda hangi şehirde kendisinden değerli bir bilgi, görüş ya da hadis alınacak bir âlim varsa, o bilgiyi bizzat âlimin kendisinden duymak için de gerçekleştirilmiştir. Doğu'ya yani Endülüs ve Mağrib'in siyasi sınırları dışına yapılan yolculuklarda ise önceden öğrenilen ilimlere ait incelikler öğrenilirdi. Bu durum ilmi yönden yol kat eden öğrencilere reddiyeler, ta'likatlar, şerh ve muhtasarlar yazma imkânı sunuyordu (İbn Beşkuvâl, 1989, s. 260). İber yarımadasında Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula, Meriye ve Sarakusta şehirleri ilgi gören ilim merkezleriydi. Endülüs dışında ise Kuzey Afrika'da Kayrevân ve Kahire, Arap yarımadasında Mekke ve Medine, Orta Doğu'da ise Şam, Bağdat ve Basra en çok tercih edilen merkezlerdi. Endülüs ve Mağrib'te yükseköğrenim için kurulan okullar arasında Endülüs'te Kurtuba, İşbiliye, Mursiye, Ğirnata, Meriye ve Dâniye, Mağrib'te Tanca, Tilimsan, Sebte, Sicilmâse ve Ağmât, medresleri bulunurdu? (Kûke, 2012, s. 61).

Öğretim faaliyetinin yapıldığı mekânlar

1. Cami ve Mescitler: Mağrib ve Endülüs'te çok sayıda cami vardır. Buralarda ibadet saatleri haricinde ilimle meşgul olunurdu. Zaman zaman "filan âlim şu camide şu dersi veriyor" ya da "şu gün şu mescitte ilmi müzakereler yapılacak" şeklinde duyurular yapıldığı olurdu. Bu dönemin içinde tedrisat yapılan meşhur camileri Merakeş'te Mescidu'l-Kutubiyye, Tunus'ta Câmîu'l-Kayrevân ve Kurtuba'da ise Mescidu'l-Hamrâ'dır (Lâme, 2014, s. 123).

2. Evler: Âlimler kendi evlerini bir ilim yuvasına dönüştürerek kitâbî veya şifâhî olarak dersler veriyorlardı. Camilerde olduğu gibi evlerde okutulan ilimler için de halk arasında "filan âlim talebelerine şu ilim alanında ders veriyor" şeklinde konuşulur ve duyurular yapılırdı. İslami ilimlerin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı da tedrisata dâhil edilen dersler arasındaydı (Lâme, 2014, s. 124).

3. Dükkânlar: Dükkân vb. mekânlarda alışveriş ya da diğer ticari maksatlarla bir araya gelen insanlar kendilerini bir anda ilmî müzakere ve münakaşanın içinde bulabiliyordu. Bu durum dükkân sahipleri ve müşteriler arasında ya da sadece müşteriler arasında cereyan edebilmekteydi. Ayrıca icazet verebilecek derecede bilgin olan dükkân sahipleri de mevcuttu. Bunlar, ilim tedrisine yeni başlayan kişilere rutin olarak ders veriyor ve akabinde başarılı olanlara icazet verebiliyorlardı (İbn Başkuvâl, 1989, s. 108).

4. Bağ ve Bahçeler: İlme düşkün olan insanlar mevsimsel olarak zirai faaliyetlerle uğraştıkları dönemlerde ilimden kopmamak adına ilmî faaliyetlerini buralara taşıyarak kendi aralarında ders ve müzakere ortamı oluşturuyorlardı. Öğrencinin ders almak istediği hocası ziraat ile meşgul oluyor ise o da bağ ve bahçelerde hocasının yanında bulunur ve ilminden istifade ederdi (el-Makkarî, 1968, s. 220).

5. Medreseler: En önemli eğitim öğretim kurumu olan medreselerin bu bölgede eğitim hayatına ne zaman katıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, kaynaklarda Mağrib'te XII. yy.'da, Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde ise XIII. ve XIV. yüzyıllarda medreselerin varlığından söz edilmektedir (Özdemir, 2017, s. 154). Murâbitlar Dönemi'nde kurulduğu bilinen en meşhur medrese Sûs şehrindeki İslami ilimlerin okutulduğu medresedir. Muvahhidler Dönemi'nde ise Kersîf Medresesi meşhurdur. Bu sırada ilmî faaliyetlerin en üca yerleşim birimlerine kadar yoğun bir şekilde devam ettiğine işaret etmek isteyenler şu örneği vermektedir: "Mağrib'te Tanca şehri civarında Amânur Kabilesi'nin yerleşik olduğu Ecrisîf köyünün kabristanlığına bitişik, başta hafızlık olmak üzere çeşitli ilimlerin eğitimini alan bayan öğrencilere yönelik özel bir medrese inşa edilmişti" (Lâme, 2014, s. 126). Merakeş'te Emirlerin ve seçkin yöneticilerin çocukları için özel bir medrese kurulmuştu. Yüksek tahsilin yapıldığı bu medreseye yalnızca seviyesi yüksek çocuklar kabul edilmekteydi. Genel anlamda Mağrib ve Endülüs'te medreselerin yaygınlaşmasıyla beraber tedrisatın düzenli bir şekilde belirli bir müfredat dâhilinde yapıldığı belirtilmektedir (Lâme, 2014, s. 126–129).

Eğitim kurumlarında okutulan müfredat

Başta medreseler olmak üzere yukarıda sayılan diğer eğitim mekânlarında öğretim faaliyetleri İslami ilimler ile dil ve edebiyat olmak üzere iki ana başlıkta toplanmıştı.

İslâmî ilimler

a) Kur'ân-ı Kerîm: Bu iki bölgede tedrisat Kur'ân-ı Kerîm odaklıydı ve üç aşamadan oluşuyordu. İlk aşamada öğrenci Kur'ân-ı Kerîm okumayı öğreniyordu. Daha sonra hıfz etme derecesine geldiğinde kıraat ilmi öğretiliyordu. Bu derste İbn Sa'îd b. 'Amr ed-Dânî'nin (ö.1053) *et-Teyisîr fî Kirâati's-Seb'a* ve Ebû Abdullah Şureyh'in (ö. 1084) *el-Kâfi* adlı kitapları okutuluyordu. Uygulama ise kıraat alanında yapılan çeşitli rivayetler üzerine yapılıyordu. Üçüncü aşamada ise tefsir ilmi öğretiliyordu. Bu derslerde ayetlerin sebebi nüzulü, kıssaları ve emir-nehî gibi çeşitli yönleri de ele alınıyordu. Bazı öğrenciler tefsir eğitimi almak için Doğu'ya yolculuk yapıyordu. Doğu'ya gitmeyen öğrenciler ise Doğu'dan Mağrib ve Endülüs'e getirilen *Tefsîru'l-Vâhidî*, *Tefsîru's-Sa'lebî*, *Tefsîru Abdurrezzâk* ve *Tefsîru İbn Cerîr et-Taberî* gibi teliflerle eğitimlerini sürdürüyorlardı. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'i iyi bir şekilde anlamak esas olduğundan sarf (kelime bilgisi) ve nahiv (cümle bilgisi) derslerine de önem verilmekteydi (Lâme, 2014, s. 164–165).

b) Hadis: Bu ilmin gayesi hadislerin râvîlerini, senedlerini ve metinlerini öğretmektir. Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'nde başka hiçbir ilim dalında olmadığı kadar muhaddis yetişmiştir. Sayılarının diğer bütün ilim alanlarındaki âlim sayısından fazla olduğu söylenir (el-Ârinî,

1995, s. 250). Derslerde okutulan kitaplar ise şunlardır: *Sahîhu Buhârî*, *Sahîhu Muslim*, *Sunenu Ebî Dâvûd*, *Sunenu Nesâî*, *Sunenu Tirmizî*, *Musnedu'l-Kâdî el-Kuzâî*, İbn 'Atiyye el-Endelüsî (ö.1147) ve el-Kâdî el-'ÿyâd'ın (ö.1149) fihristleri (Lâme, 2014, s. 169–170).

c) Fıkıh ve usulü: Bir ders olmaktan ziyade ebedî saadete ulaştırıcı bir vesile olarak okutulan fıkıh, mezhep imamlarının ve müctehidlerin görüşleri ve uygulamalarıdır. Bu sırada Kurtuba fetvalar şehri olarak anılıyordu. Hatta Mağribli âlimler bazı hükümleri açıklarken “Kurtubalıların amel ettiği gibi” demişlerdir (el-Makkarî, 1968, s. 556). Fas ve Sebte'de fıkıh öğretimi ile ön plana çıkan medreseler kurulmuştur. Fıkıh öğretiminde yararlanılan kitaplar arasında İbn Ahmed b. Ruşd'un (ö.1126) *el-Fetâvâ*, *Mesâil* ve *el-Beyân ve't-Tahsîlî*, İbn Ahmed b. el-Hâcc'ın (ö. 1219) *en-Nevâzil'i*, el-Kâdî el-'ÿyâz'ın (ö. 1149), *Fihrist'i* (Ziriklî, 2002, s. 317), İbn Habîb'in (ö.853) *Kitabu'l-Vâdihâ*'sıdır. Dinî hareket olarak tarih sahnesine çıkan Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'ndeki fıkhi ve itikadi derslerde okutulan kitaplar siyasi nizamın değişmesinden etkilenebiliyordu (Lâme, 2014, s. 173–174).

d) Kelam: Bu derste Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, Kur'ân ve sünnette belirtildiği şekliyle ölümden sonra dirilmeye, kaderin, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak gibi esasları öğretiliyordu. Bunun yanı sıra bazı meselelerde şüpheyi defederek itikadi ispat etmek de bu ilmin meziyetlerindendi. Ebû Hasan el-İşbilî'nin (ö.1270) *'Akîdetu't-Tevhîd*, *et-Tahâre*, *E'azzu mâ yetlub* ve İbn Abdullah el-Fâsî'nin *el-'Akîdetu'l-Burhâniyye* adlı eserleri öğretimde istifade edilen eserler arasındadır (Lâme, 2014, s. 183; Ziriklî, 2002, s. 209).

Dil ve Edebiyat

a) Arap dili: İslâmî ilimlerin iyi bir şekilde öğrenmenin yolu Arap dilini iyi öğrenmekten geçmektedir. Bunun için sarf, nahiv, beyan ve edebiyattan oluşan dört rûknün tam olması şarttır. Endülüs dil ekolünün oluşmaya başladığı bu sırada hem Murâbitlar'ın hem de Muvahhidler'in yöneticileri Arap dilinin iyi bir şekilde öğrenilmesinin üzerinde durmuşlardır. Başta Fas'ta İbn Musa el-Mursî (ö. 1117) ve İbn Sâk'es-Sarkustî (ö. 1144) olmak üzere dilin inceliklerini bilen ve insanların kendilerinden ders aldıkları çok sayıda âlim yetişmiştir. Muvahhidler Dönemi'nde Arap dilinin tedrisi ile meşhur olan âlimler es-Senhâcî es-Sebtî (ö.1205), İbn Dihye, Abdulcelîl et-Tudmîrî (ö.1160), İbn Mes'ûd el-Ceyân (ö.1252), Ebû Câfer b. Bâk', İbn Musa el-Kaysî (ö.1135) ve İbn Muhammed b. Harûf'tur (ö.1212). Bu sırada nahiv alanında revaçta olan kitap, hakkında çok sayıda şerhin ve ta'lîkâtın yazıldığı *Sîbeveyh'in* (ö.796) *el-Kitâb* adlı eseridir. Öğrencilerin yararlandığı diğer bir kitap Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö.949) *Kitâbu'l-Cumel* adlı eseridir. Basra dil ekolünün görüşlerinin bir muhtasarı olarak hazırlanmıştır. Kitapta hat ve imla kısımları da mevcuttur. İster müptedi ister mütehasiss olsun her öğrencinin yararlandığı ve nahiv münazaralarının yapıldığı meclislere katılanların istifade ettiği kitap ise Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö.987) *Kitâbu'l-Îzâh* adlı eseridir (Lâme, 2014, s. 188).

b) Edebiyat: Köklü bir kültürel geçmişe sahip olan Arap edebiyatı, Cahiliye Dönemi'nden itibaren şiir ve nesir alanında birçok örneğe sahiptir. Mağrib ve Endülüs'te Arap edebiyatı öğretiminde yararlanılan kitaplar el-Muberrred'in (ö.900) *el-Kâmil*, İbn Kuteybe'nin (ö.889) *Edebu'l-Kâtib*, el-Kâlî'nin (ö.967) *Nevâdir*, el-Câhiz'in (ö.869) *el-Beyân ve't-Tebyîn* ve el-Harîrî'nin (ö.1122) *Makâmât* adlı eserleridir. Mağrib'te bunların yanı sıra şair el-Cerâvî'nin (ö.1134) *Safvetu'l-Edeb* ve *Nuhbetu Dîvân'l-Arab* adlı eserinden yararlanılıyordu. Nesir alanında hitabet, risale ve makame örnekleri okutuluyordu. Halifeler ve Emirler üslubu etkili, konuşması beliğ ve kitabete güçlü bireyler yetişmesini arzu ediyordu. Kimi zaman valilerin huzurunda düzenlenen münazaralar daha sonra edebi risaleler şeklinde toplanarak öğrencilerin istifadesine sunuluyordu (Lâme, 2014, s. 188).

İlmî ve kültürel faaliyetler

İlim ve kültür merkezleri

1.Merakeş: Murâbitlar'ın ve Muvahhidlerin başkenti olan şehir, siyasi vizyonunun yanı sıra önemli bir ilim ve kültür merkezidir. Murâbitlar Dönemi hükümdarı Yûsuf b. Taşfîn'in (ö.1106) kurduğu ilim meclislerinde ülkenin dört biryanından âlimler ve fakihler toplanırdı. Münazaralar düzenlenir ve çeşitli konularda fetvalar alınırdı. el-Gazzâlî'nin (ö. 1111) *İhyâu 'Ulûmi'd-dîn* adlı meşhur eserinin toplanarak meydanlarda yakılması kararı yine bu ilmî toplantılardan birinde alınmıştır. Emîre Havvâ el-Lemtûnî ise düzenlediği ilim meclislerinin tek renk olmasını istememiş, şair ve edipleri de davet etmiştir (el-Merrâkuşî, 2013, s. 57). Murâbitlar Devleti'ne Muvahhidler tarafından son verilmesinin ardından yaşanan siyasi hareketlilik Merakeş'in ilmi ve kültürel konumunda bir değişikliğe neden olmamıştır. Emir 'Abdulmu'min el-Muvahhidî'nin düzenlediği ilim meclislerinde diğer dönemden farklı olarak dinî konuların ve edebiyatın yanı sıra siyasi mevzuların da işlendiği görülür (İbn Beşkuvâl, 1989, s. 263). Başkent Merakeş'in dışında ilmî ve kültürel hareketliliğiyle rağbet gören Mağrib'in diğer merkezleri, “Şehirlerin Anası” denilen Fas, ulemanın beşiği sayılan Sebte ve selefi salihinin (sahabe ve tabiîn) şehri unvanına sahip Kayrevân'dır (er-Reşâtî, 1999, s. 179).

2.Fas: Her iki dönemde de Mağrib'in önemli kültür merkezlerindedir. “Medînetu'l-Umm” ve “Şehirlerin Anası” lakabıyla meşhur olan Fas, bölgenin en entelektüel şehirleri arasındaydı. Coğrafi konumu itibarıyla tarih boyunca Doğu, Afrika ve Endülüs arasında güçlü bir bağ oluşturmuştur. Tercüme ve fihrist oluşturma faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü şehir, çok sayıda âlime ev sahipliği yapmış ve bu yönüyle ilim talep edenlerin uğrak yeri olmuştur. Endülüs'ün en önemli ilim merkezi olan Kurtuba (Cordoba) ve Mağrib'in diğer bir merkezi Kayrevân'daki ilmî hareketliliğin keşişim noktasındadır. Endülüs Emevileri Dönemi'nde yaşanan fitne ortamından uzak kalmak isteyen ilim ehline kucak açan şehir, bulunduğu mıntıkada fasih (standart) Arapçanın en iyi konuşulduğu yer unvanına sahipti (Lâme, 2014, s. 105–107).

3.Sebte: Şeyhlerin ve ulemanın beşiği lakabıyla anılan Sebte, Cebelitarık Boğazı'nın Mağrib kıyısında yer alır. İberya'dan gelen tüccarların ve öğrencilerin uğradığı bir liman şehriydi. Hem Mağrib'te hem de Endülüs'te toprakları bulunan Murâbitlar ve Muvahhidler Devletlerinin “iki yakasını bir araya getirme” özelliğine de sahipti. Sebte'de çeşitli ilim saharalarında ve edebiyat alanında değerli bilgiler yetişmiştir. el-Kâdî 'ÿyâz, Ebû Abdullah es-Sebtî (ö. 1236) (ez-Ziriklî, I, 218), coğrafya bilgini eş-Şerîf el-İdrîs (ö. 1165) (Lâme, 2014, s. 109), rivayet alanında adından söz ettiren Ebû Bekr Yahyâ b. Rızk (ö. 1165), muhaddis İbn Abdullah Hacerî (ö. 1195) ve İbn Dihye bunlardan sadece bir kaçıdır (es-Safedî, 2000, s. 139; İbn Hallikân, 1972, s. 449).

4. Kayrevân: Sahip olduğu tarihî arka planla ilmin beşiği konumundadır. Çok sayıda sahabe ve tabînin gelmesiyle önemi artmıştır. Hafızları ve sahih hadis rivayet eden âlimleri ile tanınmıştır. Doğu ile Mağrib arasında güçlü kültürel bağların kurulduğu şehre hem Endülüs'ten hem de Doğu'dan öğrenciler gelmekteydi. Şehirde âlimler arasında düzenlenen müzakereler, münakaşalar ve münazaralar ilmî duruma bir hareketlilik katmıştır. Doğu'ya ilmî yolculuk yapanların dönüşte bir müddet burada kalıp öğrendiklerini pekiştirdiği söylenir. Dinî bir hareket olarak ortaya çıkan Murâbitlar'ın çekirdeği bu şehirde oluşmuştur (Lâme, 2014, s. 114–117).

5. Kurtuba: Başta Emevi halifeleri olmak üzere önemli emirliklere ev sahipliği yapan Kurtuba, Endülüs'teki İslam tarihi boyunca kültür ve medeniyetin vücut bulduğu bir şehirdir. Doğal güzellikleri, camileri, köprüleri ve ilme verilen değer ile bilinen Kurtuba hakkında Ebû Muhammed b. 'Atiye'nin şu iki beyti kulaktan kulağa söylenegelmiştir.

“Dört şey Kurtuba'yı üstün kılar bunlar; büyük camisi ve vadideki Kantara köprüsüdür.

Bu ikisinin yanında Zehrâ Sarayı üçüncüdür, ilim ise en yücesidir o da dördüncüdür” (el-Makkarî, 1968, s. 153).

Doğu'dan Endülüs'e ilim için yolculuk yapanların ikamet ettiği yerlerin başında Kurtuba gelir. İber yarımadasındaki konumu için “vücutta baş ne ise Endülüs'te Kurtuba odur” (el-Makkarî, 1968, s. 153) denilmiştir. Burada ilim meclislerinin sıklıkla düzenlendiği belirtilmektedir. Özellikle İşbiliye (Sevilla) doğumlu İbn Zühr (ö. 1162) ile Kurtuba doğumlu İbn Rüşd arasında cereyan eden bir münazara meşhurdur. İbn Rüşd doğdukları şehre atıfta bulunarak İbn Zühr'e şöyle demiştir: “Kurtuba'da bir şarkıcı ölse, çalgı aletleri İşbiliye'de satılırken, İşbiliye'de bir âlim ölse kitapları Kurtuba'da müşteri bulur” (el-Makkarî, 1968, s. 153–155).

Tercüme faaliyetleri

Tercüme faaliyetleri 11. yy.'ın ortalarından 13. yy.'ın sonlarına kadar yoğun olarak gerçekleşmiştir. Özellikle Yunancadan tercüme yapıldığı görülür. Endülüs'ün önemli şehirlerinden biri olan Tuleytula'nın İspanyollar tarafından ele geçirildiği dönemde burada bulunan binlerce cilt kitap Doğu'ya taşınmıştır. Oluşturulan tercüme heyetlerinde yabancı mütercimler tarafından Arapça telifler Avrupa dillerine çevrilmiş, tercüme edilen felsefe kitapları Avrupa'da ilgi görmüştür. İngilizceye çevrilen matematik kitapları ve Latinceye çevrilen geometri kitapları Avrupa bilim dünyasına ışık tutmuştur. Tercüme heyetinde sadece bir mütercim çivirdiği kitapların en az üç yüz olduğu söylenmektedir. Murâbitlar Endülüs'e geçmeden önce Müslümanların elinde olan Tuleytula önemli ilim merkezlerinden biriydi. İspanyolların idaresine geçtikten sonra şehirde ilmi faaliyetler devam etmiştir, özellikle el-Fârâbî (ö.950), İbn Sînâ (ö.1037) ve el-Gazzâlî'nin eserleri Arapçadan tercüme edilmiştir. Yine Yunancadan Arapçaya tercüme edilen Eflatun ve Aristo'ya ait kitaplar tekrar Arapçadan Avrupa dillerine çevrilmiştir (Hellâk, 1989, s. 326).

İslam felsefesine ait görüşleriyle tanınan İbn Rüşd'ün kitapları Latinceye çevrilmesinin ardından Fransız düşünürleri etkilemiş ve daha sonra Paris'te kurulan üniversitelerde okutulmuştur. Meşhur Batılı mütercimlerden Markos'un 12. yy.'ın sonlarından itibaren başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere tevhid ve ahlakla alakalı kitapları tercüme etmesi ilginçtir. Bu asır aynı zamanda Avrupalıların Arap diline önem verdiği bir dönemdir. Katolik kilisesi Müslümanları Hristiyanlaştırmak maksadıyla Kur'an-ı Kerîm ve siyer gibi dinî kitapların haricinde İslam tarihi hakkında malumat sahibi olabilecekleri eserler seçmişlerdir (es-Sâmerrâî, 2002, s. 118).

Bilimsel faaliyetler

Din bilimlerinin yanında ruhi olgunluğa ulaşmak için mantık, felsefe ve doğa bilimleriyle de meşgul olan Müslümanlar, İslam inancı ile pozitif bilimler arasında uzlaşma sağlamayı başarmışlardır. Beşerî ilimlere telif, tercüme ve tasnifler yaparak katkı sunmuşlardır. Orta Çağ'da felsefe, matematik, hendese, tıp, eczacılık ve astronomi Müslümanların çabalarıyla gelişme kaydetmiştir (es-Sâmerrâî, 2002, s. 79).

Tarih ve Coğrafya: Tarihi olayları kayda geçiren ve rivayetler yapan çok sayıda tarihçi yetişmiştir. Bu asrın önemli tarihçileri ve eserleri şu şekildedir (Huseyn, 1997, s. 401–402):

- İbnü's-Sayrafi (ö.1174)- el-Envârü'l-Celiyye fî Ahbârî'd-Devleti'l-Murâbitiyye, Kısasu'l-Enbâ' ve Siyâsetu'r-Ruesâ'dır.
- İbn. Bessâm eş-Şenterîni (ö.1148)- ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra.
- İbn Alkâme (ö.1114)- el-Beyânu'l-Vâdih fî'l-Mulimmi'l-Fâdih.
- İbn Beşkuvâl (ö.1182) es-Sile, el-Ğavâmiz ve'l-Mubhemât, el-Mehâsin ve'l-Fezâil fî Ma'rifeti'l-Ulemâi'l-Fâzil.
- İbn Âmir el-Belvi (ö.1164) Dureru'l-Kalâid ve Ğuraru'l-Fevâid.
- el-Fetih b. Hâkân (ö.1135) ise Kalâidu'l-İkyân fî Mehâsini'l-Âyân, Matma'u'l-Enfus, Masrahu't-Teennus ve Rivâyetu'l-Mehâsin ve Ğâyetu'l-Mehâsin.

Ünlü coğrafyacılar ve telif ettikleri eserler şunlardır (es-Sallâbî, 2003, s. 224):

- Ebû 'Abdullah Muhammed el-İdrîsî (ö.1165) - *Nuzhetu'l-Muštâk fî lhtirâki'l-Âfâk*.

'Abdullah b. İbrâhîm- *el-Musehheb fî Ğarâibi'l-Mağrib*.

Tıp ve Eczacılık: Dönemin en meşhur tıpcısı Batılıların “Avenzoar” olarak tanıdığı İbn Zühr'dur. Kimya alanında da birçok başarıya sahiptir. Sadece Endülüs'ün değil İslam tarihinin en büyük bilginleri arasında sayılmaktadır. Tıp alanında eserleri *Kitâbu't-Teysîr*, *Kitâbu'l-İktidâ' fî İslâhi'l-ecsâd*, *Makâle fî ileli'l-kullî*, *Kitâbu tezkire* ve *Kitâbu'l-Fusûl'dür* (eş-Şemrî ve Yâyûş, 2016, ss. 23–24). Ebu'l-Alâ (ö. 1131) dönemin diğer bir tıp bilginidir. *el-Havâs*, *el-Ediviyetu'l-Mufrede*, *el-İzâh bi Şevâhidi'lİftidâh*, *en-Nuketu't-Tibbiyye* ve *et-Tarar* önemli eserleridir. İlaç formüllerini yazdığı kitapçıklarıyla bilinmektedir. Oğlu Ebû Mervân'da (ö.1131) tıp eğitimi almış ve Emir İbrahim b. Yûsuf b. Taşfin için *el-İktisâd fî Salâhi'l-Ecsâd* adında bir kitap hazırlamıştır. İbn Rüşd için hazırladığı *et-Teysîr fî'l-Mudâvât ve't-Tedbîr* isimli eseri ise Orta Çağ'ın en önemli tıp kaynakları arasında sayılmaktadır. Böbrek ve deri hastalıklarıyla ilgili kitapçıkları da mevcuttur. Bu asırda idari yapılanma içerisinde günümüzdeki karşılığı Sağlık Bakanlığı olan “Tıbbi Üretim Başkanlığı” biriminin oluşturulması, tıbbı ne denli önem verildiğinin göstergesidir (es-Sallâbî, 2003, s. 225–226; es-Sâmerrâî, 2002, s. 83–84; Huseyn, 1997, s. 406–409).

Matematik: İslam dünyasının en büyük matematikçisi sayı sayma metodunun sahibi olan el-Harezmi'dir (ö. 846). Matematik Doğu'dan sonra Endülüs'te de rağbet görmüş ve bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. İbnü'z-Zerkâlî'nin (ö.1087) *Cedâvilu li 'İlmi'l-Hisâbi'l-Musellesât* adlı eseri Batılılar tarafından Latinceye çevrilmiştir. *Kitâbu'l-Hey'e ve Risâle fî Hisâbi'l-Musellesât* adlı eserlerin müellifi Câbir b. Eflâh el-İşbîlî'de (ö. 544/1150) önemli matematik bilginlerinden biridir (es-Sâmerrâî, 2002, s. 88–89).

Felsefe: Dönemin en büyük filozoflarından biri Batılıların "Avenpae" adıyla tanıdıkları İbn Bâcce'dir (ö.1110). Felsefe alanında yirmi beş kadar eseri olduğu söylenir. Ne yazık ki eserlerinin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. el-Fârâbî'nin *Mantık* ve Aristo'nun *es-Semâu't-Tabî'i* adlı eserlerine şerh yazmıştır (Huseyn, 1997, s. 309). O dönemde Endülüs'te felsefenin zirve ismi Batı'da "Averroes" olarak tanınan İbn Rüşd'dür. Aristo'nun eserlerine yaptığı şerhlere istinaden İslam dünyasında şârih, Batı dünyasında ise aynı anlama gelen *commentator* unvanıyla tanınır. İbn Rüşd'ün öğrencisi olan Kurtubalı Yahudi filozof Musa b. Meymun (ö.1204), Musevîlik ile felsefeyi uzlaştırma çabası içine girmiştir. En önemli eseri *Delâletu'l-hâirîn*'dir (Özdemir, 2017, s. 219).

Astronomi ve Astroloji: Orta Çağ'da sultanlar bir işe girişmeden önce gökyüzündeki hareketliliği izlemişlerdir. Ancak yıldız bilimi yalnızca kehanette bulunmak için değil namaz, oruç ve hac gibi farizaların vakitlerini tayin etmek için de kullanılıyordu. Yöneticilerin yanında yüksek mevkiilerde eden yıldızbilimcilerin en önemlisi Murâbitlar Dönemi'nde yaşayan İbn Vuheyb el-İşbîlî'dir (ö.1131). İleride Mağrib civarında güçlü bir yöneticinin zuhur edeceğini yıldızlara bakarak tahmin ettiği söylenmektedir. Bu kişinin Muvahhidî hareketini başlatan İbn Tûmert (ö.1130) olduğu rivayetlerde geçmektedir. Bu dönemde yaşayan diğer yıldızbilimciler *el-Kabes ve'l-Mustenbid*'in müellifi Ahmed b. Yûsuf, *el-Lu'lu'l-Manzûm fî Ma'rifeti Evkâti'n-Nucûm*'un müellifi 'Ali b. Halef el-Emevî ve *el-İhtidâ bi Mesâbihi's-Semâ*' adlı eserin sahibi Ebu'l-Hasan el-Misnâlî'dir (ö.1153). (es-Sâmîrî, 2002, s. 90–91).

İlim meclisleri ve münazaralar

Önemli bir ilmî ve kültürel faaliyet olan ilim meclisleri daha çok mescitlerde ve medreselerde kurulmaktaydı. Bu meclisler İslâmî ilimlerde olduğu kadar dil ve edebiyat alanında da gerçekleşebiliyordu. Buralarda ilmî müzakereler, münakaşalar ve münazaralar tertip ediliyordu. 11. yy.'ın sonlarına doğru bu tür meclislerin nasıl düzenlenmesi gerektiği ve adap ve usullerine dair eserler kaleme alınmıştır. İbn Abdulberr'in *Câmi'u* (ö.1071) *Beyânî'l-ilm ve fazlih ve Edebu'l-mecâlis*, İbn Ahmed b. Hazm'ın (ö.1064) *el-Ahlâk ve's-seyr*, İbn Halef el-Bâccî'nin (ö.1081) *en-Nasîhatu'l-velediyye* adlı eserleri bu amaçla kaleme alınmıştır (Lâme, 2014, s. 195–217). İbn Abdulberr'in (ö.1071) *Câmi'u Beyânî'l-ilm ve fazlih* adlı eseri aynı zamanda eğitim açısından da önemli bir eserdir. Eğitimin temel ilkelerinin ifade edilmesinin yanı sıra öğrencilerin ve hocaların uymaları gereken edebi ve ahlaki kıstaslar zikredilmiştir. Bu kurallar başarılı olmak isteyen öğrenciler için bir ölçüt kabul edilmiştir. Eserde ifade edilen temel ilkeler şunlardır (ez-Zirikî, 2002, s. 218):

- Öğrencinin eğitim ve öğretimi gerçek manada talep etmesi
- Öğrenilenlerin teoriden pratiğe geçirilmesi
- İlim öğrenirken samimi olunması
- Öğretimin meccanen (karşılık beklemeden) yapılması
- İlimin yaygınlaştırılması
- Öğretimde dürüstlük ve vefa
- Yapılan yanlışların ve lahnın (dil hataları) ıslahı

Eserde ifade edilen ve öğrencilerin uyması gereken edebi ve ahlaki esaslar şunlardır:

- Övünme ve iddialaşmayı terk ederek tevazulu olmak
- Öğretim anında ve sair zamanlarda nezaketli davranmak
- İlim öğrenilen kişilere saygı göstermek

Hocalarda olması gereken esaslar şu şekildedir:

- İlmi mevzuaya uygun (yöntemlerle) öğretmek
- Cahillerle tartışmaktan uzak durmak ve bağırılmamak
- Gereksiz konuşmamak ve tefekkür etmek
- Yapılması gerekenleri ertelememek
- Öğretme esnasında heybetli ve vakarlı olmak.

İnsan fitratı gereği inançları ve eğilimleri gibi çeşitli konularda sahip olduğu ilmî birikimine güvenerek tartışabilmektedir. Bu etkinlikler başta hükümdarlar olmak üzere valiler ve diğer yöneticilerin teşvik etmesiyle yaygınlık kazanmıştır. Kurulan ilim meclislerinde düzenlenen münazaralar her kesimden rağbet görmüştür. Kaynaklarda bu dönemde büyük topluluklar tarafından ilgiyle takip edilen münazaraların düzenlendiği zikredilmektedir.

Sonuç

Müslüman Arapların fetih hareketleri Mağrib'e yani batıya doğru gerçekleşmiştir. Endülüs'ün fethi ise gerek soylu tabakanın zulmü gerekse çeşitli kavimlerin baskısı altında kalan İspanya halkının nefes alma isteği ile Müslüman Arapların İslamiyet'i Mağrib'ten daha da ilerilere taşınması gerektiğine olan inançlarının keşiştiği noktada gerçekleşen tabii bir netice olmuştur. İlerleyen zamanlarda Mağrib ve Endülüs'te yaşanan siyasî, sosyal ve iktisadî buhranlar güçlü bir kültür mirasının oluşmasına ve ilmî faaliyetlerin yürütülmesine engel olmamış, bilakis başta dil alanı olmak üzere diğer ilmi sahalarda çalışmalar devam etmiştir.

11. ve 12. yüzyıllarda dini referanslı hareketler olarak ortaya çıkan Murâbitlar ve Muvahhidler'e göre toplumsal manada yaşanan bir düşüş, dinin yanı sıra eğitimin de ihmalî neticesinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle eğitimine devam eden öğrencileri önemseyerek, onları

geleceğin idari kadrolarında söz sahibi olacak kişiler olarak görmüşler ve onların eğitimleri ile ilgilenen hocalara/âlimlere gereken değeri vermişlerdir.

Endülüs ve Mağrib'te ilmî faaliyetler yalnızca medreselerde değil aynı zamanda mescitlerde, evlerde, dükkânlarda, bağ ve bahçelerde de yapılmıştır. Öğrenciler eğitimlerinin son aşamasında hocalarının telkinleriyle gerçekleştirdikleri ilmî yolculuklarda mesafe gözetmek için Şam, Basra, Bağdat, Mekke ve Medine'ye gitmişlerdir. Belirli bir müfredat dâhilinde yapılan öğretim İslami ilimler ile dil ve edebiyat olmak üzere iki ana dalda gerçekleştirilmiştir. Endülüs'te bunların yanı sıra pozitif bilimlerin de öğretildiği görülmektedir. Endülüs ve Mağrib'in kültür merkezi olan şehirlerinde düzenlenen ilim meclisleri ve münazaralar ilmî ve kültürel hayatın gelişimine katkı sağladığı kadar öğrencilerin öğrenme isteğini de artırmıştır. Eğitimde dinî ölçütleri esas alan Müslümanlar, ortaya koydukları bilimsel çalışmalarla İslam inancı ve pozitif bilimler arasında uzlaşa sağlarken, Batı dillerine çevrilen bilimsel kitaplar da ileriki yıllarda Avrupa bilim ve düşünce dünyasını etkilemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir - Ö.F.K, F.K.; Tasarım - Ö.F.K, F.K.; Denetleme - Ö.F.K, F.K.; Kaynaklar - Ö.F.K, F.K.; Malzemeler - Ö.F.K, F.K.; Veri Toplanması/veya İşlenmesi - Ö.F.K, F.K.; Analiz ve/veya Yorum - Ö.F.K, F.K.; Literatür Taraması - Ö.F.K, F.K.; Yazıyı Yazan - Ö.F.K, F.K.; Eleştirel İnceleme - Ö.F.K, F.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept - Ö.F.K, F.K; Design - Ö.F.K, F.K.; Supervision - Ö.F.K, F.K.; Funding - Ö.F.K, F.K.; Materials - Ö.F.K, F.K.; Data Collection and/or Processing - Ö.F.K, F.K.; Analysis and/or Interpretation - Ö.F.K, F.K.; Literature Review - Ö.F.K, F.K; Writing - Ö.F.K, F.K.; Critical Review - Ö.F.K, F.K.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no conflict of interest.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Ali, A. (1987). *et-Târîhu'l-Endelusî Mine'l-Fethi'l-İslâmî Hattâ Sukût Ğirnatâ*. Dâru'l-Kalem.
- Beşkuvâl, İ. (1989). *es-Sıla* (C. I-II-IV). Dâru'l-Kutubi'l-Mısırî.
- Dayf, Ş. (1989). *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî 'Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus*. Dâru'l-Ma'ârif.
- es-Sallâbî, A. M. (2003). *el-Cevheru's-Semîn bi Ma'rifeti Devleti'l-Murâbitîn*. Dâru't-Tevzî ve'n-Neşr.
- es-Safedî, S. (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. İhyâu Turâsî'l-Arabî. C. IV.
- es-Sâmerrâî, H. A. (2002). *Târîhu'l-Hadâratî'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Ahdî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. Dâru Şumû'u's-Sekâfe.
- el-Hamevî, İ. A. (1993). *Mu'cemu'l-Buldân* (C. IV-V). Dâru Sâdır.
- el-Arînî, Y. (1995). *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî'l-Endelus fî 'Asri'l-Muvahhidîn*. Mektebetu'l-Melik Abdilazîz.
- el-Makkarî, T. (1968). *Nefhu't-tîb*. Dâru Sâdır. Connecticut Innovations.
- el-Merrâkuşî, İ. İ. (2013). *el-Beyânu'l-muğrib* (C. II-IV). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- er-Reşâtî, E. M. (1999). *İktibâsu'l-Envâr ve l'İtimâsu'l-Ezhâr*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- ez-Zehabî, İ. K. (1995). *Ma'rifetu'l-kurrâî'l-kibâr*. Merkezi'l-Buhûsi'l-İslâmiyye.
- ez-Ziriklî, H. (2002). *El-A'lâm* (C. IV). Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Hallikân, İ. E. (1972). *Vefeyâtu'l-A'yân* (C. III). Dâru Sâdır.
- Harekât, İ. (2003). *Mağrib, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 314-318). TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Hellâk, İ. (1989). *Dirâsât fî't-Târîhi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*. Dâru'n-Nahdatî'l-Arabî.
- Huseyn, M. (1997). *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Hadarî li'l-Mağrib ve'l-Endelus*. Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye.
- Kûke, F. (2012). *et-Tasnîfu'l-Lugavî ve'l-Edebî Fî 'Asreyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. Vizâretu's-Sekâfe.
- Lâme, M. (2014). *Mecâlisu'l-İlm ve'l-Münâzara bi'l-Mağrib ve'l-Endelus*. Dâru'l-Bedzâ.
- Özdemir, M. (2017). *Endülüs Müslümanları kültür ve medeniyet*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2017). *Endülüs Müslümanları siyasi tarih*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rîbîra, H. (1984). *et-Terbiyyetu'l-İslâmiyye fî'l-Endelus*. Dâru'l-Ma'ârif.
- Yâyuş, C., eş-Şemîrî, G. (2016). *et-Tabîbu lbn Zühr el-Endelusî*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.